

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΠΑΡ' ΗΡΑΚΛΕΙΤΩ ΚΑΘΕΥΔΟΝΤΩΝ ΣΤΟ ΚΟΣΜΙΚΟ ΓΙΓΝΕΣΘΑΙ, ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΜΑΡΚΟ ΑΥΡΗΛΙΟ

Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος¹ στὸ ἔργο του *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, προσπαθεῖ νὰ συνδυάσει - μᾶλλον νὰ συμφιλιώσῃ - τὴν αὐτονομία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸ σύμπαν², δοθέντος ὅτι μέσα στὸ στωικὸ σύμπαν ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεατὴς τοῦ κοσμικοῦ θαύματος καὶ συγχρόνως δημιουργὸς τῆς κοσμικῆς πραγματικότητος. Ὁ αὐτοκράτωρ-φιλόσοφος ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν φιλοσοφικὸ στοχασμὸ καὶ πολὺ συχνὰ ἀπὸ τοὺς «μεγάλους φιλοσόφους»³, ὅπως τοὺς ὀνομάζει, προκειμένου νὰ ἐδραιώσῃ τὶς προσωπικὲς του θέσεις⁴.

Σημαντικότερος ἐκπρόσωπος τοῦ ὕστερου στωικισμοῦ, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος ἐπικεντρώνει συχνότατα τὸ ἐνδιαφέρον του στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἡράκλειτου, γεγονὸς τὸ ὁποῖο δικαιολογεῖται, ἐφόσον ἡ φιλοσοφία του, βασισμένη στὸ πῦρ καὶ στὸν λόγον, ἀποτελέσῃ γιὰ τοὺς φιλοσόφους τῆς Στοᾶς τὴν ἀπαρχὴ τῆς διδασκαλίας τους. Πράγματι, ἡ ἐναρμόνιση τοῦ στωικοῦ σοφοῦ μὲ τὸν Λόγον, δηλαδὴ μὲ τὴν κοσμικὴ σοφία, ἀποτελεῖ τὸ μοναδικό του μέλημα⁵. Αὐτὴ λοιπὸν εἶναι ἡ αἰτία πού ἐμφανίζονται τόσο συχνὰ στὸ ἔργο τοῦ Μ. Αὐρήλιου ἡρακλείτεια χωρία. Πολλὲς φορές μάλιστα, εἶναι δύσκολο νὰ τὰ διακρίνει κανεὶς, διότι ὁ ρωμαῖος φιλόσοφος τὰ γνωρίζει μέσῳ ἄλλων πηγῶν ἢ τὰ γράφει ἀπὸ μνήμης. Μεταξὺ ἄλλων, ἀναφέρεται καὶ στὸ χωρίο 75 D.-K.: «τοὺς καθεύδοντας, οἶμαι, ὁ Ἡ. ἐργάτας εἶναι λέγει καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων»⁶. Αὐτὸ τὸ θέμα τοῦ ὕπνου, δηλαδὴ

1. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὅπως εἶναι γνωστό, στὸ ἔργο του *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, σφραγίζει τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ στωικισμοῦ, μετὰ τὸν Σενέκα καὶ τὸν Ἐπίκτητον. Ὁ φιλόσοφος αὐτοκράτορας δὲ λησμονεῖ νὰ ἀποτίσῃ φόρον τιμῆς στὸν διδάσκαλό του Junius Rusticus, ὁ ὁποῖος τὸν μύησε στὸν στωικισμό, τοῦ δίδαξε τὶς ἀρχὲς τῆς Σχολῆς καὶ τοῦ ἐνέπνευσε ἕναν βίον μὲ πρόσοδο πρὸς τὴν ἀρετὴ. Πβ. Pierre HADOT, *La citadelle intérieure, Introduction aux Pensées de Marc Aurèle*, Paris, Fayard, 1997², σσ. 21-23. Πβ. M. DRAGONA-MONAHOU, God, the World and Man, as Social Being, in M. Aurelius Stoicism, *DIOTIMA*, 12, σσ. 86-96 καὶ σημ. 1.

2. Πβ. *Les Stoïciens*, Paris, Gallimard, 1962, σσ. 1135-1137.

3. Ἡράκλειτος, Πυθαγόρας, Σωκράτης, Δημόκριτος, Πλάτωνας, Ἀριστοτέλης.

4. Πβ. M. ΔΡΑΓΩΝΑ-MONACHOU, Ὁ νόμος τῆς φύσεως στὴ Στοά, μιὰ ἔννοια θεμελιακὴ γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, *Μνήμη Ε.Π. Παπανούτσου*, τ. 2, Ἀθῆναι, 1984, σσ. 132-163, ἰδιαίτ., σ. 145. Πβ. ἐπίσης, J. BRUN, *Héraclite*, Paris, Seghers, 1965, σ. 131, σημ. 10.

5. Abel JANIERRE, *La pensée d'Héraclite d'Éphèse*, Paris, Aubier, 1959, σ. 109.

6. Αὐτόθι: πβ. P. HADOT, *La citadelle ...*, σ. 69.

τῆς ὑπνούσης συνειδήσεως, φαίνεται νὰ ἔχει ἐντυπωσιάσει τὸν Μ. Αὐρήλιο, διότι συνεχίζοντας τὸν στοχασμὸ τοῦ Ἡρακλείτου προσθέτει: «ἄλλος δὲ κατ' ἄλλο συνεργεῖ, ἐκ περιουσίας δὲ καὶ ὁ μεμφόμενος καὶ ὁ ἀντιβαίνειν πειρώμενος καὶ ἀναιρεῖν τὰ γινόμενα· καὶ γὰρ τοῦ τοιούτου ἔχρηξεν ὁ κόσμος»⁷. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι μόνον δημιουργός, ἀλλὰ εἶναι μάλιστα σὲ θέση νὰ ἀλλάζει τὴν φυσικὴ τάξη τῶν γεγονότων, ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ δύναμή του (ἢ ἡ ἀδυναμία του) ἀλλοιώνει τὴ ροὴ τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι. Τὸ πρόβλημα τὸ ὁποῖο ἀνακύπτει ἔχει σχέση μὲ τὴν ἀνάγκη ἢ ὄχι ὑπαρξῆς ἀνθρώπων ἱκανῶν νὰ ἀλλάζουν τὴν ἐξέλιξη τῶν κοσμικῶν γεγονότων. Σ' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θέμα ἐστιάζουμε τὴν προσοχή μας.

Στὸ στωικὸ σύμπαν ὁ ἄνθρωπος κατέχει τὴ θέση πού τοῦ ὅρισε ἡ Φύση. Αὐτὸς εἶναι ἄλλωστε ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ ἀνθρώπινος βίος παραλληλίζεται πάντα μὲ θεατρικὸ ἔργο, καὶ ὁ ἄνθρωπος μὲ ἡθοποιό⁸. Ἡ σκηνὴ πάνω στὴν ὁποία θὰ παιχθεῖ τὸ ἔργο τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ μεγάλη σκηνὴ τοῦ κόσμου. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ ἡθοποιοῦ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν εὐκολία προσαρμογῆς του στὸν ρόλο, δηλαδή ἀπὸ τὸ ταλέντο του. Ἐπομένως, εἶναι προφανὲς ὅτι ἐκεῖνος πού θὰ παίξει καλὰ τὸν ρόλο του μέχρι τὸ τέλος, εἶναι ἐκεῖνος πού θὰ τὸν ἐνσαρκώσει σωστά, δηλαδή μὲ σοφία. Ὁ τρόπος τῆς καλῆς ἐμφάνισης τοῦ ἡθοποιοῦ βασίζεται στὴν ἱκανότητά του ν' ἀπομακρύνει κάθε συναισθηματικὴ παρέμβαση· «ἀπέχει μ' ἄλλα λόγια, ἀπὸ κρίσεις καὶ ἐκτιμήσεις πού οἱ ἄνθρωποι, ἀπὸ συνήθεια καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδραση κοινωνικῶν προλήψεων, ἢ ἀκόμη παρασυρμένοι ἀπὸ πάθη, θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ὑποχρεωμένους νὰ προσθέσουν στὸ παίξιμό τους»⁹. Ὁ σοφὸς δὲν εἶναι βέβαια ἀπαθής· διατηρεῖ, παρ' ὅλ' αὐτά, τὴν ἐλευθερίαν τῆς κρίσης του¹⁰. εἶναι ὁ ἀφυπνισμένος ἄνθρωπος, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν καθεύδοντα ἢ μὲ τὸν ἐπιλανθανόμενον τοῦ Ἡρακλείτου¹¹.

Αὐτὲς οἱ δύο κατηγορίες ἀνθρώπων ἀνήκουν σύμφωνα μὲ τὸν Ἐφέσιο φιλόσοφο καὶ μὲ τοὺς Στωικούς, στοὺς φαύλους, καθὼς, ἀνίκανοι νὰ δια-

7. Ἡ προσθήκη αὐτῆς τῆς φράσεως ἀπὸ τὸν Μ. Α., ἀπασχόλησε, ὅπως ἦταν φυσικό, πολλοὺς μελετητὲς τοῦ Ἡρακλείτου. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα αὐτό: πβ. Θ. ΒΕΪΚΟΥ, Ὁ θάνατος στὴ σκέψη τοῦ Ἡρακλείτου, Θεσσαλονίκη, 1968, σσ. 33-39, ἰδιαίτερα σ. 36: «Ὁ Ο. GIGON, *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig, 1935, σ. 11, ἐξηγεῖ: «Αὐτὸς πού ζεῖ στὸ ὄνειρο, πρέπει, ἂν καὶ ἀσυνείδητα, νὰ ζῇ κάτω ἀπὸ τὸν κοινὸ νόμο· ἂν καὶ κοιμῶνται – ἐρμηνεύει τὸ ἀπ. 75 – ὥστόσο ἐργάζονται, εἰκόνα πού τὴν καταλαβαίνει κανεὶς πρῶτα ἀπὸ τὶς φυσικὲς ἐκδηλώσεις ζωῆς τῶν κοιμωμένων, ἔπειτα ὅμως εἰκόνα μεταφερμένη στὴ ζωὴ πού τὴ χαρακτηρίζει ἄγνοια καὶ στέρηση λόγου». Πβ. ἐπίσης, Daniel BABUT, *La religion des philosophes grecs*, Paris, P.U.F., 1974, σ. 200: «... pour les Stoïciens comme pour les anciens «physiciens» de l'Ionie, la théologie est partie intégrale de la science comme «Dieu» est un autre nom de la Nature».

8. Π.χ. πβ. ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, *Ἐγχειρίδιον*, XVII.

9. Πβ. V. GOLDSCHMIDT, *Le système stoïcien et l'idée de temps*, Paris, Vrin, 1989³, σ. 128.

10. J. MOREAU, *Stoïcisme, épicurisme, tradition hellénique*, Paris, Vrin, 1979, σ. 73.

11. Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΥ, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, IV, 46,2.

κρίνουν τὸ καλὸ ἀπὸ τὸ κακὸ, ἐρμηνεύουν λανθασμένα τὴ θεϊκὴ βούληση, ἡ ὁποία προσβλέπει πάντα στὸ καλὸ τοῦ σύμπαντος¹², καὶ ἐρμηνεύοντάς την κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ἐνεργοῦν λανθασμένα. Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ στὸν ἀπόηχο τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κανεῖς δὲν εἶναι κακὸς μὲ τὴ θέλησή του¹³. Εἶναι ἄρα προφανὲς ὅτι ἡ ἠθικὴ στὸν ἄνθρωπο ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἀπὸ τὴ λογικὴ, ἡ ὁποία τοῦ δόθηκε ἀπὸ τὴ φύση, ἐφόσον ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ μέρους τῆς κοσμικῆς λογικῆς καὶ ἡ θαυμαστὴ ἐνότης τοῦ στωικοῦ συστήματος ἐπισφραγίζεται μὲ τοὺς ὅρους: Φύσις, Λόγος, Ἀρετὴ. Βασισμένος σ' αὐτὴ τὴ λογικὴ καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ἀποδίδει τὴν ἀνικανότητα τοῦ ἀνθρώπου νὰ διαχωρίσει τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὸ κακὸ¹⁴ στὴν ἄγνοια, δοθέντος ὅτι κατὰ τοὺς Στωικοὺς τὸ ἐγὼ ταυτίζεται μὲ τὴ διάνοια καὶ ἡ ἰκανότητά μου νὰ σκέπτομαι εἶναι ἐκείνη ἡ ὁποία διευθύνει τὴ συμπεριφορὰ μου, στὸ μέτρο κατὰ τὸ ὁποῖο δὲν ὑπάρχει δυνατότης νὰ διαχωρισθεῖ ἡ θεωρητικὴ ἀπὸ τὴν πρακτικὴ ἀρετὴ. Ἀντιλαμβάνεται λοιπὸν κανεῖς τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο ἡ στωικὴ φιλοσοφία ταυτίζεται μὲ «τέχνη τοῦ ζῆν» ποὺ συμφωνεῖ κάθε φορὰ μὲ τὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι. Ὁ Αὐλὸς Γέλλιος περιγράφει μὲ θαυμαστὴ δεξιότητά τὴ διαφορά τοῦ φαύλου ἀπὸ τὸν σοφὸ: «... ὁ φαῦλος σκέπτεται ὅτι τα πράγματα εἶναι ὅπως ἀκριβῶς φαίνονται στὴν πρώτη συναισθηματικὴ φόρτιση, δηλαδή ἀποτροπαια καὶ φοβερὰ, καὶ αὐτὲς οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις, ποὺ φαίνονται νὰ δικαιολογοῦν τὸν φόβο, ὁ φαῦλος τίς δέχεται δίνοντας τὴν συγκατάθεσή του. Ὅμως ὁ σοφός, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀλλοιώνεται πρὸς στιγμὴν τὸ χρῶμα τοῦ προσώπου του, δὲν δίνει τὴ συγκατάθεσή του, ἀλλὰ διατηρεῖ τὴ σταθερότητα καὶ τὴ δύναμη τοῦ δόγματος ποὺ εἶχε πάντοτε σὲ σχέση μ' αὐτὲς τίς ἐντυπώσεις, δηλαδή ὅτι δὲν πρέπει νὰ τίς φοβᾶται, ἀλλὰ ὅτι φοβίζονται τοὺς ἀνθρώπους ἐξ' αἰτίας μιᾶς ἐπίπλαστης παρουσίας καὶ δημιουργοῦν ἕναν μάταιο φόβο»¹⁵.

Ἄρα ἡ ψυχικὴ διαταραχὴ προκαλεῖται ἀπὸ ὑποκειμενικὴ παρέμβαση, ἀλλοιωτικὴ τοῦ πραγματικοῦ¹⁶, ἐφ' ὅσον τὸ πραγματικὸ δὲν ἔχει ἄλλη ιδιότητα ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη ἑνὸς γεγονότος. Ἡ διαταραχὴ τῆς λογικῆς τοῦ ἀνθρώπου ὀφείλεται συχνότατα στὶς ἀπαρχές τῆς παιδείας του, ἡ ὁποία, κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιο τοῦ στερεῖ τὴν ἰκανότητα τῆς διάκρισης τοῦ ἀληθοῦς ἀπὸ τὸ ψευδές¹⁷. Γνωρίζουμε, ἄλλωστε, τὴ γνώμη τοῦ Ἡρακλείτου

12. D. BABUT, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 177: «... la bonté est un caractère indissociable de la divinité ...».

13. ΠΛΑΤ., *Τίμαιος*, 86 d-e: «κακὸς μὲν γὰρ ἔκων οὐδεὶς, διὰ δὲ πονηρὰν ἔξιν τινὰ τοῦ σώματος καὶ ἀπαίδευτον τροφήν ὁ κακὸς, παντὶ δὲ ταῦτα ἐχθρὰ καὶ ἄκοντι προσγίγνεται».

14. Π6. Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΥ, *Τὰ εἰς ἑαυτόν*, II, 1 «Πάντα ταῦτα συμβέβηκεν ἐκείνοις παρὰ τὴν ἄγνοιαν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν».

15. A. GELLII, *Noctes atticae*, XIX, 1, 15-20.

16. P. HADOT, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 128· π6.

17. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ VII, 89· π6. Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΥ, *ἔνθ' ἀν.*, VIII, 47· π6. ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, *Ἐγχειρίδιον*, 5.

σχετικά με τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἀρχίλοχο¹⁸, ὅπως ἐπίσης καὶ τοῦ Πλάτωνος¹⁹, σχετικά με τοὺς μύθους ποὺ κατασκευάζουν οἱ ποιητές, καὶ οἱ μητέρες καὶ οἱ τροφοὶ διηγοῦνται στὰ παιδιά, καὶ ποὺ συχνότατα εἶναι ἱκανοὶ νὰ διαταράξουν τὴ λογικὴ τους. Τὸ ἴδιο αὐτὸ θέμα πραγματεύεται καὶ ὁ Χρύσιππος, ἀντλώντας ἀναμφίβολα ἀπὸ τοὺς προκατόχους του, ὅταν ἀναφερόμενος στὴν ἀγωγή τῶν παιδιῶν ἀναφέρει ὅτι καὶ οἱ τροφοὶ ὀφείλουν νὰ χειρίζονται σωστὰ τὴ γλῶσσα καὶ μάλιστα νὰ εἶναι σοφές, στὸ πλαίσιο τοῦ δυνατοῦ. Τονίζει ἐπίσης ὅτι ὁ λόγος τους δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀναληθής, διότι ἡ ἐπανάληψη ψευδῶν λόγων δημιουργοῦν στὰ παιδιά ἀλλοίωση τοῦ χαρακτήρα τους, ποὺ ὀφείλεται στὴν παραγωγή ἀναληθῶν γνωμῶν, κάτι ποὺ με τὸν χρόνο μετατρέπεται σὲ μόνιμη κατάσταση²⁰.

Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς ἐνάρετης ψυχῆς ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν Παιδεία, στὸ πλαίσιο ποὺ ἡ ἀρετὴ εἶναι διδακτὴ. Αὐτὴ ἡ σωκρατικὴ θεωρία ἀποτελεῖ θέση πολλῶν Στωικῶν, ὅπως τῶν Κλεάνθη, Χρύσιππου, Ποσειδωνίου, Ἐκάτωνος, οἱ ὅποιοι δίνουν ὡς παράδειγμα τὸ φαινόμενο τῆς μετατροπῆς τοῦ φαύλου σὲ σοφὸ²¹. Πρόκειται δηλαδὴ ἐδῶ γιὰ μιὰ ἀσκηση διαλεκτικῆς, διὰ τῆς ὁποίας ὁ φαῦλος μαθαίνει νὰ διαλέγεται με τὰ γεγονότα, διότι τὰ ἴδια τὰ γεγονότα θέτουν ἐρωτήματα καὶ ἐναπόκειται στὸν ἄνθρωπο νὰ προσαρμοσθεῖ πρὸς αὐτά, προκειμένου νὰ διακρίνει τὸ ἀγαθὸ ἀπὸ τὸ κακόν. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ὁ ρόλος τοῦ σοφοῦ, σύμφωνα με τὸν Σενέκα, ἐγκτεται στὸ νὰ δείξει τὸν δρόμο στὸν παραπλανημένο²², ποὺ προφανῶς δανεῖζεται ἐδῶ τὴ ρήση τοῦ Ἡρακλείτου, ὁ ὅποιος συμβουλεύει: «μεμνησθαι δὲ καὶ τοῦ ἐπιλανθανομένου ἢ ἡ ὁδὸς ἄγει»²³. Βρισκόμαστε ἐδῶ, γιὰ μιὰ φορὰ ἀκόμη ἀντιμέτωποι με τὴν ἀμείλικτη πάλη τῆς λογικῆς ἐνάντια στὴν ἄγνοια· διότι ἡ λογικὴ ἀφυπνίζει τὸν φαῦλο ἀπὸ τὸν ὕπνο τῆς συνειδήσεώς του ἀποκαλύπτοντάς του τὴ συγγένειά του με τὸν θεῖο Λόγο, μέσῳ τοῦ λόγου ποὺ ἐνυπάρχει σ' αὐτόν, ἀκόμη καὶ ἐν ἀγνοίᾳ του. Ὁ ἀρχαῖος στωικισμὸς διὰ τοῦ Κλεάνθους ἀπέδωσε τὴ διαφορὰ τοῦ φαύλου ἀπὸ τὸν σοφόν, με μιὰ παρομοίωση ὅπου τὸν παραλληλίζει με τὸν ἱαμβό: «πάντας γὰρ ἀνθρώπους ἀφορμὰς ἔχειν ἐκ φύσεως πρὸς ἀρετὴν, καὶ οἶονεὶ τὸν ἡμιαμβείων λόγον ἔχειν, [...] ὅθεν ἀτελεῖς μὲν ὄντας εἶναι φαύλους, τελειωθέντας δὲ σπουδαίους»²⁴. Εἶναι εὐκόλο ἐδῶ νὰ ἐπισημανθεῖ ἡ διττὴ ἔννοια τοῦ ὅρου τέλος,

18. Fr. 42 D.-K.

19. ΠΛΑΤ., *Πολιτεία*, 377b.

20. Π6. (α) ΠΛΟΥΤ., *Πῶς δεῖ τῶν ποιημάτων ἀκούειν*, 38 B-C· (β) ARIST. QUINT., *Inst. Orat.*, τ. I, βιβλίον I, §5· (γ) ΚΙΚΕΡ., *Tusc.*, IV, XII, 29· (δ) P. HADOT, *Les divisions des parties de la philosophie dans l'Antiquité*, *Museum Helveticum*, 1979, 36e Année, σσ. 201-223, ἰδιαίτ. σ. 213.

21. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ VII, 91.

22. ΣΕΝΕΚΑ, *Epist.*, XV, 95, 51.

23. Fr. 71 D.-K.

24. Π6. ΣΤΟΒ. *Εκλ.*, II, 65, 7, W. (= S.V.F., I, 566)· π6. ἐπίσης, N. FESTA, *I Frammenti degli stoici antichi*, Bari, Laterza, 1932⁵, σ. 162, σημ. d.

ὥς τέλους καὶ ταυτοχρόνως ὥς τελειώσεως, ἡ ὁποία ἄλλωστε ἀποτελεῖ καὶ τὸν σκοπὸ τοῦ στωικοῦ σοφοῦ.

Ἡ θέση αὐτὴ τοῦ Κλεάνθους, ἐναρμονίζεται ἀπόλυτα μὲ τὴν ἤδη γνωστὴ θέση ὅτι ἡ ἀρετὴ μπορεῖ νὰ διδαχθεῖ· καὶ μέσα στὸ πλαίσιο αὐτὸ πρέπει νὰ ἀντιληφθοῦμε καὶ τὸν σκοπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ στωικοῦ σοφοῦ. Ὅμως ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἀρνηθεῖ νὰ διδαχθεῖ τὴν ἀρετὴ, δηλαδή ἐὰν δὲν ἐκλογικεύσει τὰ γεγονότα, καὶ δὲν προσαρμοσθεῖ πρὸς αὐτά, τότε ἡ συμπεριφορὰ του ὁδηγεῖ στὴ ρήξη τῆς κοσμικῆς ἀλυσίδας²⁵. Αὐτὴ ἡ ἐχθρική πρὸς τὴν κοσμικὴ ἐνότητα ἀντίδραση τοῦ ἀνθρώπου, ἡ καχυποψία του καὶ ὁ δισταγμὸς προσαρμογῆς του στὶς ἐπιταγὲς τῆς φύσεως, δημιουργεῖ μία ἀσυνέχεια στὴν συμπαντικὴ συνέχεια. Τότε ὁ ἄνθρωπος, ἀντὶ νὰ αἰσθανθεῖ ἐλεύθερος, αἰσθάνεται ἐκπιωτος ἀπὸ τὴν κοινωνία τοῦ Διὸς· δὲν εἶναι πλέον θεοφιλὴς καὶ ζεῖ στὴ μοναξιά πού ὁ ἴδιος προκάλεσε μὲ τὴν ἀπομάκρυνσή του²⁶. Ἡ ἀποκοπὴ του ἀπὸ τὴν κοσμικὴ τάξη, συνοδευμένη ἀπὸ τὴν ἀρνήσή του νὰ συμμετάσχει στὸ κοσμικὸ γίγνεσθαι, τὸν μετατρέπει σὲ κοσμικὸ «ἀπόστημα»²⁷.

Σύμφωνα μάλιστα, μὲ τὸν J. Moreau «ἡ ἀνθρώπινη ψυχὴ πού ἀρνεῖται τὴν συγκατάθεσή της στὴν κοσμικὴ τάξη, πού προσπαθεῖ μὲ ὅλα τὰ μέσα νὰ ἀντισταθεῖ, ἀποβαίνει δούλη τῶν δικῶν της ὀρέξεων, ἐνῶ ταυτοχρόνως ἀλλοιώνεται καὶ χάνει τὴ μορφὴ της»²⁸. Ἀντίθετα, ἡ ψυχὴ τοῦ σοφοῦ, πού δίνει σὲ κάθε περίπτωση τὴ συγκατάθεσή της στὰ κοσμικὰ γεγονότα, ζεῖ μέσα στὸ κάλλος· ἀπ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς μάλιστα, ἡ στωικὴ φιλοσοφία, ὅπως εἶναι γνωστό, ὀρίζει τὸν σοφὸ ὥς τὸν μόνον ὠραῖο: «μόνον τὸν σοφὸν ἀγαθὸν καὶ καλὸν εἶναι»²⁹. Διότι ὁ σοφὸς γνωρίζει ὅτι ἡ φύση πού φροντίζει γιὰ τὸ καλὸ τοῦ σύμπαντος, φροντίζει ἐπίσης γιὰ τὸ δικό του καλὸ. Σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία αὐτὴ ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, ὅτι ἡ ὁμορφιὰ κατὰ τοὺς Στωικούς, τοποθετεῖται ἀπόλυτα στὸν χῶρο τῆς ἠθικῆς, ἐφόσον ὁ σοφὸς γνωρίζει ὅτι τὸ κοσμικὸ ὄφελος μόνο συμπτωματικὰ ἐνδέχεται νὰ συμφωνεῖ μὲ τὸ προσωπικό. Ἐπομένως σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Πρόνοια, τὰ γεγονότα πού τυχαίνουν στὸν ἄνθρωπο, προορίζονται ἀκριβῶς γι' αὐτὸν τὸν ἴδιο καὶ ὅ,τι συμβαίνει σ' αὐτόν, διευκολύνει τὴν καλὴ λειτουργία τοῦ σύμπαντος³⁰. Κατὰ συνέπεια,

25. Π6. P. HADOT, *La citadelle...*, σ. 92: «Ὁ σοφὸς εἶναι καὶ αὐτὸς ὅμοιος μὲ τὸν Θεό, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν κοσμικὸ λόγον, καὶ δημιουργεῖ μαζί μ' αὐτόν ὅλα τὰ κοσμικὰ γεγονότα» (μ.τ.σ.).

26. Π6. P. HADOT, *Les divisions ...*, σ. 210.

27. Π6. Μ. ΑΓΡΗΛΙΟΥ, *ἔνθ' ἀν.*, IV, 29, 3: «Ἀπόστημα κόσμου ὁ ἀφεστάμενος καὶ χωρίζων ἑαυτὸν τοῦ τῆς κοινῆς φύσεως λόγου διὰ τοῦ δυσαρεστῆν τοῖς συμβαίνουσιν». Π6. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Les cités humaines d'après Zénon de Cittium, Philosophie de la culture grecque*, Athènes, Académie d'Athènes, Centre de Recherches sur la philosophie grecque, 1998, σσ. 227-242.

28. J. MOREAU, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 74.

29. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ VII, 100. Π6. Μ. ΑΓΡΗΛΙΟΥ, *ἔνθ' ἀν.*, IV, 29, 3.

30. Π6. P. HADOT, *La citadelle...*, *ἔνθ' ἀν.*, σ. 179.

ὁ εἰρμός πού συνδέει τὰ γεγονότα μεταξύ των, συγκρατεῖ καὶ διατηρεῖ τὴν κοσμικὴ ἁρμονία³¹. Ὡς ἐκ τούτου ἡ δυστυχία σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο συγκαταλέγεται στὰ ἀδιάφορα, ἐπειδὴ ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι ἡ λογικὴ ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων, ἡ ὁποία δὲν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ γεγονότα. Τὸ μόνο πού ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ὁποῖο ἀποδεικνύει τὴ συγγένειά του μὲ τὸν Λόγο, εἶναι ἡ ἱκανότης του νὰ στοχάζεται³². Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει ὅτι τὰ γεγονότα ἐκεῖνα πού προσδοκᾷ καὶ δὲν συμβαίνουν, εἶναι ἀδύνατον νὰ συμβοῦν· κατὰ συνέπεια ἐκεῖνα πού συμβαίνουν, εἶναι ἀναγκαῖα. Αὕτὴ μάλιστα ἡ ἀναγκαιότης, δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὸ πεπρωμένο, ἀλλὰ βρίσκεται σὲ ἀπόλυτη ἁρμονία μὲ τὴν ἀνθρώπινη αὐτοκυριαρχία. Ἡ ἔλλειψη σοφίας χαρακτηρίστηκε ἀπὸ τὸν Σενέκα, ὡς «ἐσωτερικὴ ἀναρχία»³³· καὶ ἀπ' αὐτὴν προέρχεται ἡ ἀταξία, ἡ ὁποία διαταράσσει τὴν κοσμικὴ τάξη. Ὁ φαῦλος, πού ἀποδίδει στὸ προσωπικὸ κακὸ διαστάσεις κοσμικῆς³⁴, συγχέει τὸ μέρος μὲ τὸ ὅλον, ἐνῶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀσκήσει τὴν κριτικὴ του ἱκανότητα ὥστε νὰ διακρίνει τὰ γεγονότα προκειμένου νὰ τοὺς ἀποδώσει τὶς πραγματικὲς τους διαστάσεις³⁵. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα ἐπισημαίνει ὁ Μάρκος Αὐρήλιος καὶ τονίζει τὴν ἀνάγκη μιᾶς πίστεως συνοδευμένης ἀπὸ συγκατάθεση, ἔτσι ὥστε νὰ διασφαλίζεται ἡ καλὴ λειτουργία τοῦ ὀργανισμοῦ, πού στὴν περίπτωσή αὐτὴ εἶναι ἡ ἴδια ἡ Φύση. Ὁ ἄνθρωπος ἐπειδὴ ἀκριβῶς θεωρεῖται ἀναπόσπαστο μέλος αὐτοῦ τοῦ ὀργανισμοῦ³⁶, παρουσιάζεται ὡς ὢν μὲ διπλὴ ιδιότητα: (α) διαθέτει ἐκ φύσεως ἀκλόνητη θέληση προκειμένου νὰ ἑναρμονίζεται μὲ τὴ λογικὴ· καὶ (β) ἔχει τὴν πρόθεσιν νὰ ἑναρμονιστεῖ. «Χάρη στὴ θέληση καὶ τὴν πρόθεσιν κατέχουμε μία πλήρη ἐσωτερικὴ ἐλευθερία ἀπέναντι στὶς πράξεις μας. Ἡ ἀποτυχημένη ἐκβαση μιᾶς πράξεώς μας, δὲν διαταράσσει τὴν ἡρεμία μας, διότι ἡ συγκεκριμένη ἀποτυχία δὲν ἐμποδίζει τὴν ἴδια τὴν πράξιν νὰ εἶναι τέλεια καθ' ἑαυτήν, ὡς πρὸς τὴν προθετικότητά της, καὶ μᾶς δίνει ἡ ἴδια μία νέα δυνατότητα πράξης καλλίτερα προσαρμοσμένης στὰ γεγονότα ἢ ἀκόμη καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἀφήσουμε τὴ θέλησή μας νὰ πειθαρχήσει στὴ θέληση τῆς Εἰμαρμένης. Οἱ θεμελιώδεις ἀρχές, προθετικότητα καὶ θέληση βρίσκουν ἔτσι ἕναν νέο τρόπο ἄσκησης³⁷. Ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ συνειδητοποιήσει ὅτι ὄχι μόνο οἱ περιπτώσεις εἶναι δε-

31. Μ. ΑΓΡΗΛΙΟΥ, *ἔνθ' ἄν.*, IV, 45. «Καὶ ὥσπερ συντέτακται συνηρμοσμένης τὰ ὄντα, οὕτως τὰ γινόμενα οὐ διαδοχὴν ψιλὴν, ἀλλὰ θαυμαστὴν τινὰ οἰκειότητα ἐμφαίνει».

32. Π6. É. BRÉHIER, *Chrysippe et l'ancien stoïcisme*, Paris, P.U.F., 1971³, σσ. 187 καὶ 189.

33. ΣΕΝΕΚΑ, *Epist.*, XV, 95, 56.

34. Π6. A.-J. VOELKE, *La philosophie comme thérapie de l'âme*, Fribourg, Cerf, 1993, σ. 101.

35. ΕΠΙΚΤΗΤΟΥ, *Διατριβαί*, III, XXII, 19-10.

36. Μ. ΑΓΡΗΛΙΟΥ, *ἔνθ' ἄν.*, VII, 13 VII, 13: "Ὁξόν ἐστὶν ἐν ἡνωμένοις τὰ μέλη τοῦ σώματος, τοῦτον ἔχει τὸν λόγον ἐν διεστῶσι τὰ λογικὰ πρὸς μίαν τινὰ συνεργίαν κατεσκευασμένα».

37. Π6. P. HADOT, *La citadelle ...*, *ἔνθ' ἄν.*, σ. 156.

δομένες, αλλά, ακόμη περισσότερο, ότι η διαδοχή των καταστάσεων είναι προδιαγεγραμμένη από τον νόμο της Είμαρμένης³⁸.

Αυτή η θεώρηση των πραγμάτων πρέπει επίσης να διασφαλίζει και τη συμπεριφορά του ανθρώπου απέναντι στο κοσμικό γίγνεσθαι. Η συμπεριφορά του βασισμένη στην προθετικότητα και τη θέληση έχει μοναδική οντότητα· ο κανόνας δράσης όμως, είναι ποικίλος, εφόσον ποικίλα είναι και τα εμπόδια που παρουσιάζονται μπροστά του. Πρόθεση του ανθρώπου είναι να φθάσει το τέλος· το ίδιο επιζητεί και η θέλησή του. Ως εκ τούτου, ακόμη κι αν σε κάθε βήμα του βρίσκεται αντιμέτωπος με αδιέξοδα, πρέπει να επιδιώκει νέες διεξόδους, ν' αλλάζει ίσως κατεύθυνση, όμως να μην χάνει ποτέ τον προσανατολισμό του. «Ακόμη κι αν υποθέσουμε ότι αποτυγχάνω, θα άντλήσω δύναμη από την αποτυχία μου για να εξασκήσω τη δύναμη της ψυχής μου»³⁹. Διότι η τελείωση της πράξης βρίσκεται στην τελειότητα της στιγμής. Αρκεί ο σοφός, κάθε στιγμή να διαθέτει μία τέλεια ψυχή⁴⁰.

Συμπερασματικά, η συμπεριφορά του σοφοῦ συνοψίζεται σε μία στιγμιαία κίνηση που οριοθετείται από την αντίληψη ως την πράξη. Έτσι, ο άνθρωπος-θεατής, αρχικά, επικαλείται τη λογική προκειμένου να αντιληφθεί την πραγματικότητα, χωρίς ένδεχόμενη παρέμβαση συναισθήματος· στη συνέχεια, ο ίδιος, δημιουργός τώρα, ενεργεί κατά την επιταγή της Φύσεως. Στις δύο διαδοχικές πράξεις, πρέπει να ελέγχει τις κινήσεις του, που είναι μοναδικές και αυτόνομες, παρὰ τὸ γεγονός ότι η μία υπεισέρχεται στην άλλη. «Ο κόσμος είναι αλλαγή, η ζωή είναι γνώμη», θα πει ο Μάρκος Αὐρήλιος. Αὐτὸς είναι ο λόγος που ο ἀφυπνισμένος ἄνθρωπος, αὐτὸ το μοναδικὸ ὄν, πρέπει ν' ἀρπάξει τὴ στιγμή που ἡ Φύση τοῦ παραχώρησε, καὶ νὰ πράξει θεληματικὰ καὶ καλοπροαίρετα, ἐκεῖνο που τοῦ ὅρισε νὰ πράξει. Διότι ἀκριβῶς, ὅπως ἀναφέρει ὁ P. Hadot, «ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ μέρος τοῦ Ὁλοῦ, καὶ ἐπιζητεῖ ὅ,τι τοῦ συμβαίνει, προκειμένου νὰ διασφαλισθεῖ ἡ σωστὴ ἐξελικτικὴ πορεία τῆς Φύσης· ὁμως παράλληλα, πρέπει καὶ νὰ ἀπολαμβάνει τὸ θέαμα τοῦ κοσμικοῦ γίγνεσθαι καὶ νὰ παρατηρεῖ τὸν κόσμο μὲ τὸ βλέμμα τοῦ ἰδίου τοῦ Θεοῦ»⁴¹.

Μ. ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ
(Ἀθῆναι)

38. Π6. V. GOLDSCHMIDT, *ἔνθ' ἄν.*, σ. 16.

39. Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΥ, *ἔνθ' ἄν.*, V, 20: «Περιτρέπει γὰρ καὶ μεθίστησι πᾶν τὸ τῆς ἐνεργείας κώλυμα ἢ διάνοια εἰς τὸ προηγούμενον καὶ πρὸ ἔργου γίνεται τὸ τοῦ ἔργου τούτου ἐφεκτικόν καὶ πρὸ ὁδοῦ τὸ τῆς ὁδοῦ ταύτης ἐνστατικόν».

40. Π6. J. MOREAU, *ἔνθ' ἄν.*, σ. 75.

41. Π6. P. HADOT, *La citadelle ...*, σ. 112· π6. Μ. ΑΥΡΗΛΙΟΥ, *ἔνθ' ἄν.*, VIII, 32: «Ἀλλὰ τῇ πρὸς αὐτὸ τὸ κώλυμα εὐαρεστήσει καὶ τῇ ἐπὶ τὸ διδόμενον εὐγνώμονι μεταβάσει εὐθύς ἄλλῃ πρᾶξις ἀντικαθίσταται ἐναρμόσουσα εἰς τὴν σύνθεσιν, περὶ ἧς ὁ λόγος».